

ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ТА ЇЇ ФІНАНСОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ (НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНИ)

Анотація. В статті розглядаються проблеми розвитку вищої освіти, проведений аналіз динаміки кількості студентів, досліджено основні тенденції фінансування вищої освіти в Україні та запропоновано ряд заходів щодо стабілізації галузі.

Annotation. The article deals with problems of development of higher education, the analysis of the dynamics of number of students is made, basic tendencies of financing of higher education in Ukraine are investigated and some measures to stabilize the industry are proposed.

Ключові слова: вищі навчальні заклади, вища освіта, фінансування вищої освіти, бюджетне фінансування, видатки на вищу освіту.

Key words: establishments of higher education, higher education, financing of higher education, budgetary financing, the charges of higher education.

Постановка проблеми. Вища освіта займає центральне місце у сучасній економіці, заснованій на знаннях. Попит на фахівців із вищою освітою у світі та Україні постійно зростає, що зумовлено розвитком „нової економіки”, жорсткими вимогами приватного сектора до фахівців, орієнтацією молоді на престижні професії. Можна без перебільшення стверджувати, що в ХХІ ст. освіта перетворилася на одну із найбільш важливих галузей людської діяльності, від успіхів якої залежить авторитет і могутність будь-якої країни. Багато експертів справедливо стверджують, що сьогодні розвиток країни знаходиться у прямій залежності від інвестування у освітню галузь.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний внесок у вирішення теоретичних та практичних проблем розвитку вищої освіти, її реформування та фінансування зробили такі вітчизняні та зарубіжні вчені: С.Беляков, Й.Бескид, Т.Боголіб, П.Друкер, І.Каленюк, Ц.Огонь, С.Смирнова, С.Струмлінін, Я.Тінберген, Т.Шульц тощо.

Постановка завдання. Метою дослідження є оцінка стану вищої освіти в Україні на основі досліджуваних практичних та теоретичних джерел, а також визначення основних заходів щодо покращення ситуації в цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Сучасна вища освіта є складним процесом, який характеризується збільшенням кількості вищих навчальних закладів, спеціальностей і програм, студентів, що навчаються за даними програмами; зміною змісту освіти, виникненням нових спеціальностей; трансформацією освіти в Україні в бік європейських норм і стандартів.

За роки незалежності України відбулися інтенсивні процеси формування мережі вищих навчальних закладів. Кількість вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації зростає з 156 до 325, а вищих навчальних закладів I-II рівнів акредитації – зменшилася з 754 до 478 (рис. 1).

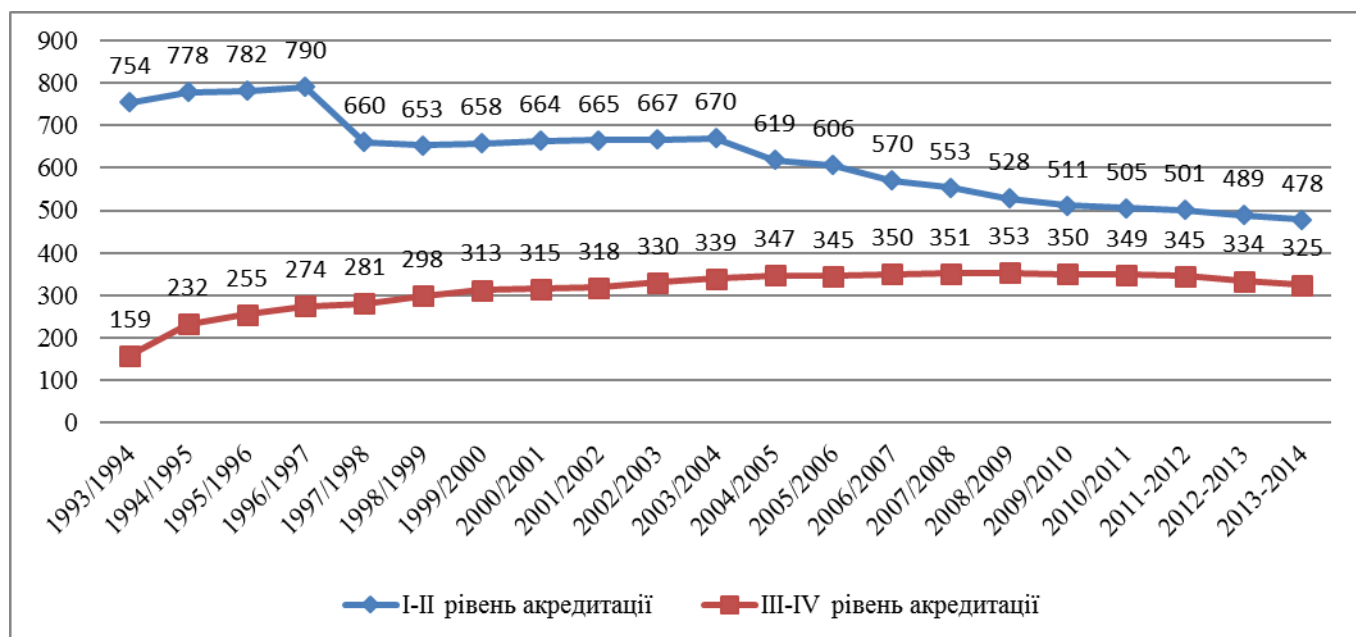

Рис. 1. Динаміка мережі вищих навчальних закладів України за рівнями акредитації*

*Примітка. Побудовано на основі [1; 2]

Певне скорочення мережі освітніх закладів відбулося за рахунок приєднання технікумів до університетів та ліквідації окремих ВНЗ чи їх структурних підрозділів за результатами перевірок і рішень Державної акредитаційної комісії України (ДАК). Усього у 2011-2012 н. р. було ліквідовано 8 ВНЗ, у 2012-2013 н. р. – 33, у

2013-2014 н. р. – 20 ВНЗ. Проте питання припинення діяльності вищих навчальних закладів, де низька якість освітніх послуг, буде залишатися актуальним і надалі.

На сьогодні в Україні налічується 325 вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації, але якщо орієнтуватися на європейський досвід (рис. 2), то це надзвичайно багато. В Італії, наприклад, на 60 млн. населення припадає 65 університетів, у Франції на 63 млн. – 41, в Іспанії на 45 млн. – 60, у Великобританії на 61 млн. – 142, а в Україні на 47 млн. – 197 університетів.

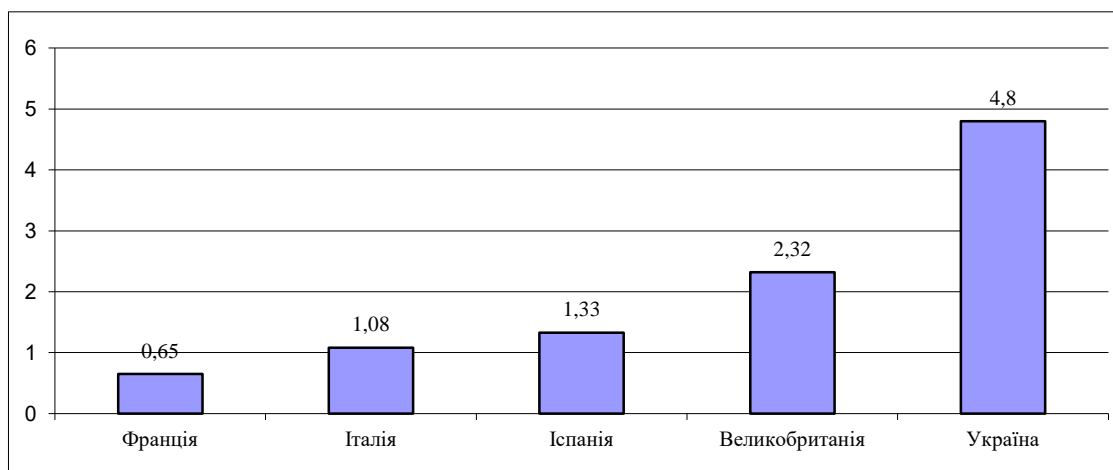

Рис. 2. Коефіцієнт співвідношення кількості університетів та чисельності населення в розрізі європейських країн

На вітчизняному ринку освітніх послуг, як і на світовому, функціонують дві великих групи вищих навчальних закладів: державні та недержавні. Вищі навчальні заклади приватної форми власності складають 1/3 всіх вузів України. Розподіл вищих закладів освіти за формами власності та регіонами наведено в табл. 1.

Таблиця 1

Розподіл вищих закладів освіти за формами власності та регіонами (станом 1.09.2014р.)*

Регіони	Абсолютні виміри		Структура (%)		Питома вага регіонів (%)	
	ВНЗ державної форми власності	ВНЗ приватної форми власності	ВНЗ державної форми власності	ВНЗ приватної форми власності	ВНЗ державної форми власності	ВНЗ приватної форми власності
Центральний	197	72	63,45	36,55	30,97	43,11
Західний	129	36	72,09	27,91	20,28	21,56
Східний	157	20	87,26	12,74	24,69	11,98
Південний	153	39	74,51	25,49	24,06	23,35

*Примітка. Побудовано на основі [1; 2]

Аналіз даних табл. 1 свідчить, що найбільша кількість ВНЗ державної форми власності зосереджена в центральному регіоні, зокрема в м. Києві - 68 ВНЗ. Також значна кількість вузів зосереджена в східному та південному регіонах. Вважаємо, що процес створення альтернативної системи вищих навчальних закладів, які засновані на недержавній формі власності, суттєво розширює можливості молоді здобувати вищу освіту.

Протягом останніх років рівень охоплення молоді вищою освітою стрімко зростає. Середньорічна кількість студентів, що отримують вищу освіту в освітніх закладах, наведена на рис. 3-4.

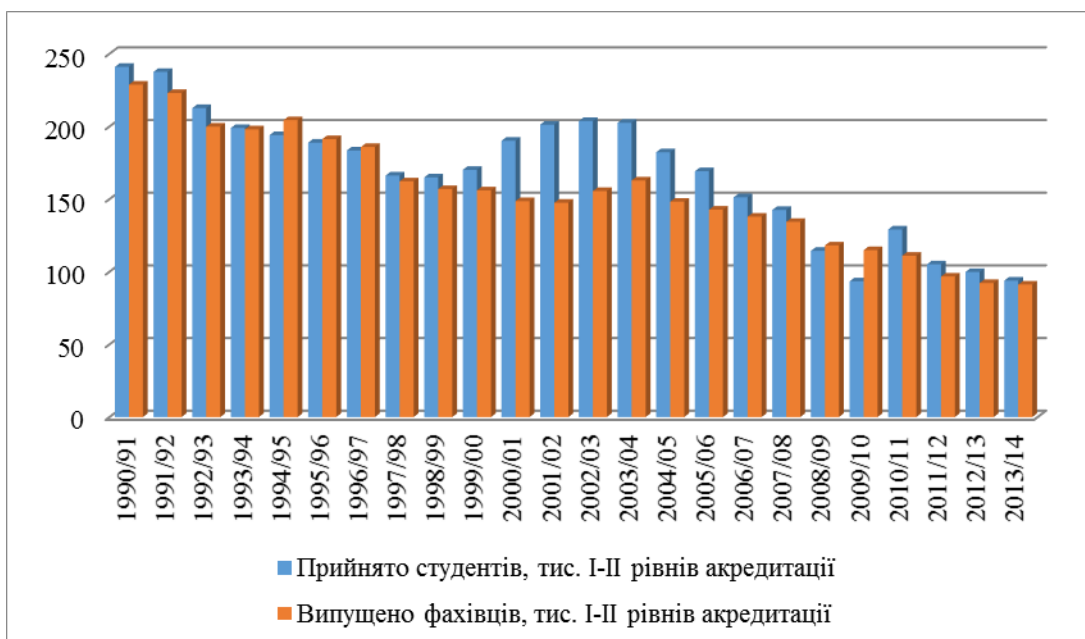

Рис. 3. Кількість прийнятих студентів та випущених фахівців ВНЗ I-II рівнів акредитації за 1991-2014 роки*

*Примітка. Побудовано на основі [1; 2]

Особливо різко зменшилась кількість підготовлених фахівців у вищих навчальних закладах I-II рівнів акредитації. На даний момент кількість осіб, що навчається у вищих навчальних закладах III-IV рівнів акредитації мають відносно високі показники зростання, що позитивно впливає на освітній рівень населення.

Відмічаючи тенденції розвитку системи вищої освіти в останні роки необхідно відмітити, що серед причин швидкого зростання вищої освіти в останні десятиліття значу роль відіграло демографічне зростання. Динаміка народжуваності в Україні за

період з 1973 до 1993 рр. дає нам можливість прослідкувати динаміку контингенту абітурієнтів ВНЗ починаючи з 1990/1991 н.р. і закінчуючи 2011/2012 н.р.

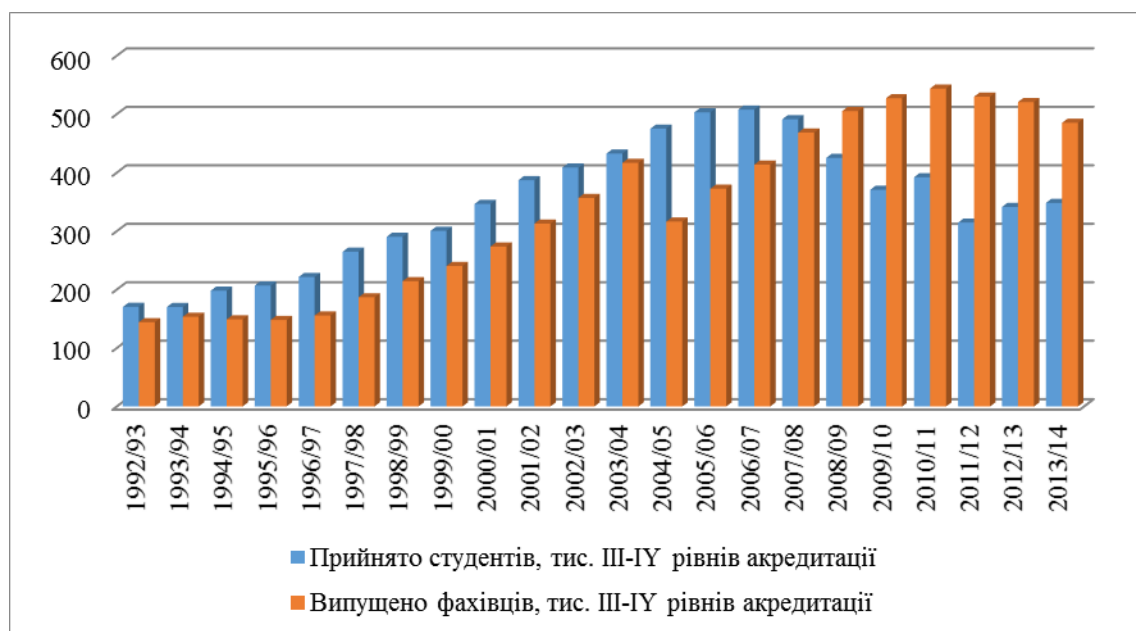

Рис. 4. Кількість прийнятих студентів та випущених фахівців ВНЗ III-IV рівнів акредитації за 1991-2014 роки*

*Примітка. Побудовано на основі [1; 2]

Різкий спад народжуваності на початку 1990-х рр. у вересні 2008 р. призвів до зменшення випускників середніх шкіл (на 5 тис.). В зв'язку з цим скоротилася і кількість студентів, в основному, на вечірній та заочній формі навчання. На основі даних про народжуваність в Україні можна спрогнозувати, що скорочення кількості випускників середніх шкіл буде щорічно складати 10% протягом найближчих 5 років (лише з 2020 р. кількість випускників шкіл почне зростати щорічно на 2%). Демографічна криза не може не відобразитися на структурі вищої школи в цілому і на підвищенні ступеня конкурентоспроможності вищих навчальних закладів. Ситуацію недобору абітурієнтів уже в 2011 р. відчули на собі усі вузи України.

Якщо порівняти чисельність студентів вітчизняних вищих навчальних закладів за освітньо-кваліфікаційними рівнями, то можна відзначити, що найбільша кількість студентів отримали освітньо-кваліфікаційний рівень “бакалавр” (табл. 2).

Таблиця 2

Випуск фахівців вищих навчальних закладів України за освітньо-кваліфікаційними рівнями (2011-2014 рр.)*

Показники	2011/2012	2012/2013	2013/2014
Всього, із них за освітньо-кваліфікаційними рівнями підготовки:	920877 / 100	865033 / 100	793751 / 100
молодший спеціаліст (кількість / %)	151543 / 17	148605 / 17	158590 / 20
бакалавр (кількість / %)	405998 / 44	371099 / 43	328775 / 41
спеціаліст (кількість / %)	267989 / 29	250910 / 29	214663 / 27
магістр (кількість / %)	95347 / 10	94419 / 11	94723 / 12

*Примітка. Розраховано на основі [2; 3; 4]

З 2011 по 2014 рр. кількість осіб, що отримали освітньо-кваліфікаційний рівень бакалавра зменшилась на 77223 осіб, що пов'язано з демографічною ситуацією. Однак, на сьогоднішній день бакалавр – це освітньо-кваліфікаційний рівень особи, яка здобула базову вищу освіту на основі повної загальної середньої освіти, фундаментальні і спеціальні уміння й знання щодо об'єкта професійної діяльності. Окрім того, за умови наявності освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра вважається, що фахівці мають достатні знання для виконання завдань й обов'язків певного рівня професійної діяльності, що передбачені для первинних посад у відповідній сфері.

Підготовка фахівців освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра може здійснюватися на основі освітньо-кваліфікаційного рівня молодшого спеціаліста. Чисельність студентів, які отримали даний рівень збільшилась за три роки на 7047 осіб. Така тенденція обумовлена тим, що отримавши диплом молодшого спеціаліста, абітурієнти мають можливість вступу на другий курс навчання у вищі навчальні заклади III-IV рівнів акредитації без подання сертифікату зовнішнього незалежного оцінювання.

Кількість осіб, які здобули освітньо-кваліфікаційний рівень спеціаліста зменшилася в зв'язку з переходом України на міжнародні стандарти освіти, які зазначені в положеннях Болонської декларації і не передбачають освітньо-кваліфікаційного рівня “спеціаліст”. Такі зміни, в свою чергу, вплинули на

збільшення кількості осіб, які отримали освітньо-кваліфікаційний рівень магістра (їх чисельність збільшилась у 2014 р. на 2 % в порівнянні з 2011 р.).

Слід відмітити, що на ринок праці виходить невелика кількість студентів, що здобули кваліфікацію за освітньо-кваліфікаційним рівнем “бакалавр”. 85-88 % студентів продовжують навчання для здобуття кваліфікації “спеціаліст” чи “магістр”.

Важливим є питання структури й обсягів державного замовлення як основного механізму відтворення професійної структури держави та її майбутнього розвитку. Обсяг бюджетних призначень на підготовку фахівців із вищою освітою за напрямками і спеціалізаціями відповідних освітньо-кваліфікаційних рівнів та науково- педагогічних і наукових кадрів вищої кваліфікації визначається в Законі про Державний бюджет України. Фінансування за рахунок Державного бюджету підготовки фахівців за вищою освітою за напрямками і спеціальностями відповідних освітньо-кваліфікаційних рівнів у вищих навчальних закладах державної форми власності здійснюється в обсягах, необхідних для забезпечення на кожні 10 тис. населення навчання не менш як 100 студентів у вищих навчальних закладах I-II рівнів акредитації та 180 студентів у вищих закладах III-IV рівнів акредитації.

За 1995–2000 рр. в Україні відбувалося інтенсивне скорочення прийому студентів до ВНЗ за рахунок коштів державного бюджету і збільшення питомої ваги тих, хто навчався за рахунок фізичних та юридичних осіб (табл.3).

Таблиця 3

Дані про прийом студентів до вищих навчальних закладів за джерелами фінансування (1995-2013 рр.)*

Вищі навчальні заклади	Роки							
	1995	2000	2008	2009	2010	2011	2012	2013
I-II рівнів акредитації								
Усього прийнято студентів, тис. осіб у тому числі:	188,8	190,1	114,3	93,4	129,1	105,0	99,8	93,9
За рахунок державного бюджету	135,4	76,3	44,0	33,5	43,1	38,6	37,7	35,3
Відсоток від загального прийому	71,7	40,1	38,5	35,9	33,4	36,8	37,7	37,6
III-IV рівнів акредитації								
Усього прийнято студентів, тис. осіб	206,8	346,4	425,2	370,5	392,0	314,5	341,3	348,1

у тому числі:									
За рахунок державного бюджету	152,4	134,2	185,6	165,1	173,9	145,1	207,5	201,5	
Відсоток від загального прийому	73,7	38,7	43,7	44,6	44,4	46,2	47,0	45,6	

*Примітка. Розраховано на основі [2]

В Україні у ВНЗ III–IV рівнів акредитації на початок 2013/2014 навчального року 48,3% студентів навчалися за рахунок фізичних та юридичних осіб, 45,6% – за рахунок державного бюджету, 6,1% – за рахунок місцевого бюджету.

Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України “Про державне замовлення на підготовку фахівців, науково-педагогічних та робітничих кадрів, підвищення кваліфікації та перепідготовку кадрів (післядипломна освіта) для державних потреб у 2014 році” [5] обсяг державного замовлення для вищих навчальних закладів України становив:

- за освітньо-кваліфікаційним рівнем молодшого спеціаліста – 48,4 тис. місць, що на 35 % менше ніж у 2011 році;

- за освітньо-кваліфікаційним рівнем бакалавра – 97,6 тис. місць, що на 9,2% менше, ніж у 2011 р. (106,4 тис. місць).

- державне замовлення на спеціаліста і магістра було визначено з урахуванням обсягу випуску бакалаврів і становило відповідно – 52,8 і 33,3 тис. місць (75,2 і 42,7 тис. місць у 2011 р.).

Проте аналіз рівня державного замовлення із показниками потреби на ринку праці показує значні розриви між ними. Так, наприклад, частка осіб, у галузі знань “педагогічна освіта” у структурі державного замовлення на 2013 р. становить 3,9 %, тоді як потреба в даних фахівцях знаходиться на рівні 2,1 %. Для галузі знань “економіка та підприємництво” такі показники 9,8 % та 3,5 % відповідно. А от для галузі знань “сільське господарство і лісництво” показники знаходяться на позначці 3,5 % від державного замовлення та 13,1 % частка потреби.

Такі значні розриви між показниками державного замовлення та потреби у фахівцях свідчать про неврегульованість питання та слабку залежність між ринком праці та ринком освітніх послуг. Для посилення такої залежності варто

розробити стратегічну програму розвитку промисловості, у якій визначити пріоритети розвитку та відповідно до цього впровадити програму наукових розробок, які в поєднанні із системою вищої освіти дали б можливість забезпечити успішну реалізацію цілей [6, 45-46].

Для збереження ролі державного замовлення як механізму підготовки фахівців Законом України “Про вищу освіту” [7] визначено, що у вищих навчальних закладах державної і комунальної форм власності кількість студентів, прийнятих на перший курс навчання за державним замовленням, має становити не менше 51 % від загальної кількості студентів, зарахованих на перший курс.

Необхідно змінити модель фінансування державою системи вищої освіти таким чином, щоб вищі навчальні заклади брали участь у конкурсі підготовки фахівців з певних спеціальностей і в обсязі держзамовлення, сформованого на основі реальних потреб суспільства у фахівцях тієї або іншої спеціальності й в обсягах, обумовлених потребами суспільства з урахуванням плану розвитку суспільства на найближчі 10 років. При проведенні конкурсу враховуються регіональні потреби у фахівцях і наявність матеріально-технічної бази для їхньої підготовки. Сформований у такий спосіб перелік спеціальностей і обсяг підготовки фахівців з держзамовлення є основою для формування на час підготовки фахівців – бакалаврів або магістрів – підрозділів університету (факультетів і кафедр) [8].

Збалансованість співвідношення фахівців різних професій і галузей знань - одна з найбільш гострих проблем вищої школи в будь-якій державі. Непропорційно велика частина студентів обирає гуманітарні чи суспільні напрями навчання, наприклад, на початку 90-х років ХХ ст. у Великобританії - 50%, у Швеції - 52%, в Італії - 57%. У Франції в 1993/94 навчальному році близько 1 млн студентів, тобто більше половини всього студентства держави, готувалося за профілем гуманітарних і соціальних наук. Індивідуальні устремління абітурієнтів часто не збігаються з об'єктивними потребами суспільного виробництва, і велика кількість молоді має жертвувати власними нахилами чи амбіціями у зв'язку з необхідністю ввійти до існуючої соціальної системи.

Держава здійснює інтенсивні пошуки засобів стимулювання молоді до професій, яких особливо потребує суспільне виробництво.

Нині в Україні частина випускників вищих навчальних закладів не знаходять роботи за фахом, тобто структура пропозиції продукту ринку освітніх послуг не відповідає попиту, сформованому на ринку праці. Відповідно значна частина фахівців, зокрема з вищою освітою, не “вписалась” у ринкові умови, багато з них виїхало за кордон, а решта поповнила ряди безробітних [9].

В даному випадку заслуговує на увагу пропозиція В.А.Савченка, Т.М.Кір'ян і О.М.Кузнецової [10] щодо підвищення ефективності підготовки спеціалістів відповідно до попиту ринку праці. Вони вважають, що слід встановити критерії, які визначають доцільність розміщення державного замовлення у ВНЗ, підпорядкованим окремим міністерствам і відомствам.

Такими критеріями, на їхню думку, мають стати:

- 1) розміщення державних замовлень на конкурсній основі;
- 2) виділення державних замовлень тим ВНЗ, де великий відсоток працевлаштування випускників;
- 3) розміщення державного замовлення у ВНЗ, випускники яких по закінченні навчання отримують високу заробітну плату, забезпечують галузеві пріоритети розвитку економіки [10, 112].

На сучасному етапі однією з болючих проблем вищої освіти є недостатність фінансування вищих навчальних закладів, без чого неможливе їх функціонування та забезпечення високої якості надання освітніх послуг. Згідно з законом України “Про освіту” фінансування вищих навчальних закладів державної форми власності здійснюється за рахунок коштів державного бюджету, призначених для фінансування спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у галузі освіти і науки, інших центральних органів виконавчої влади, які мають у своєму підпорядкуванні вищі військові навчальні заклади (вищі навчальні заклади з особливими умовами навчання). Рада міністрів Автономної Республіки Крим, місцеві державні адміністрації, виконавчі органи відповідних рад можуть

фінансувати вищі навчальні заклади державної форми власності відповідно до програм соціально-економічного розвитку регіонів [7].

Таблиця 4

Фінансування освіти в Україні, 2000-2014 рр.*

Показник	2000	2005	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	Темп зростання, %
Загальні видатки зведеного бюджету, млн. грн.	48148,6	141989,5	226054,4	309203,7	307399,4	377842,8	287047,8	492454,7	359044,5	745,7
На освіту всього, млн. грн.	7085,5	26801,8	44333,6	60959,4	66773,6	79826,0	60346,9	101560,9	75951,8	107,1
Частка ВВП (%)	4,2	6,1	6,2	6,4	7,3	7,3	6,2	7,0	7,3	3,1
На вищу освіту, млн. грн.	2285,5	7934,1	12827,8	18552,9	20966,3	24998,4	18667,1	29335,9	21605,5	945,3
Частка ВВП (%)	1,3	1,8	1,8	2,0	2,3	2,3	1,9	2,0	2,1	0,8
Частка до загальних видатків по галузі, %	32,3	29,6	28,9	30,4	31,4	31,3	30,9	28,9	28,4	-3,9

*Примітка. Розраховано на основі [2]

Як видно з даних таблиці 4 “Фінансування освіти в Україні з 2000 по 2013рр.” загальні видатки на освіту збільшилися майже у десять разів – з 7,1 до 75,9 млрд. грн. У видатках Зведеного бюджету України фінансування освіти складало у 2000 році – 14,1%, у 2005 – 18,1 %, 2007 – 19,6 %, у 2008 – 19,7 %, у 2009 – 21,7 %, у 2010 – 21,1 %, у 2011 – 21,0%, у 2013 р- 28%. Таким чином, практично кожна 5-та грн. з бюджету держави виділяється на освіту. Частка витрат на освіту у ВВП становила у 2000 році 4,2 %, у 2005 – 6,1 %, у 2007-6,2, у 2008 – 6,4 %, у 2009 і 2010 – 7,3 %, у 2011– 6,2 %, у 2013 р.- 7,3 %. Якщо порівняти із часткою видатків на освіту у ВВП в окремих країнах з ринковою економікою, то вона становить від 3,6 % до 5,8%, зокрема в Японії – 4,9 %, Німеччина – 4,8 %,

США – 7,2 %, Франція – 6,0 %, Фінляндія – 5,9 %, понад 7 % – це Ісландія, Норвегія, Швеція [11]. Незважаючи на збільшення бюджетних видатків на освіту (з 4,2 % ВВП у 2000 р. до 7,3 % ВВП у 2013 р.), ефективність використання цих коштів залишається вкрай низькою. Питома вага видатків на вищу освіту в структурі загальних видатків зведеного бюджету на освіту протягом 2000-2013 рр. зменшилася на 3,9 %. Основні статті видатків бюджету спрямовані не на підвищення якості освіти, а на виплати зарплати й комунальні платежі (понад 70 % усього фінансування). Переважно екстенсивний розвиток вищої освіти сьогодні випереджає формування її ресурсної бази.

Наполягаючи на збільшенні бюджетної частини, виділеної на розвиток вищої освіти, потрібно одночасно шукати і впроваджувати додаткові джерела фінансування, відпрацювати багатоканальну методологію цього процесу, створювати концептуальні основи організації фінансово-економічних відносин в освіті й удосконалювати організаційно–економічний механізм функціонування системи освіти, розробляти оптимальні моделі багаторівневого та багатоканального фінансування вищої школи, які відповідали б умовам нинішнього перехідного періоду; обґрунтувати підходи до розроблення системи економічних норм і нормативів вищої школи в Україні на рівні світових стандартів.

Висновки. Досягнення основної мети освітньої діяльності вищого навчального закладу вимагає достатнього фінансування. Тому з метою стабілізації галузі необхідно: покращити фінансування вищої освіти за рахунок державних коштів та посилити контроль за ефективністю їх використання, довести фінансування освіти до 10% від ВВП, збільшити позабюджетні джерела фінансування вищої освіти.

Література:

1. Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2010/11 навчального року [статистичний бюлетень] / від. за вип. І.В.Качалова / Державний комітет статистики України. – Київ, ДП«Інформаційно-аналітичне агентство», 2010. –204 с.
2. Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2011/12 навчального року [статистичний бюлетень] / від. за вип. І.В.Качалова / Державний комітет статистики України. – Київ, ДП«Інформаційно-аналітичне агентство», 2012. –216 с.

3. Статистичний щорічник України за 2009 р./ За ред. О.Г.Осауленка / Державний комітет статистики України. – Київ, 2010. –567 с.
4. Статистичний щорічник України за 2010 р. / За ред. О.Г.Осауленка / Державний комітет статистики України. –Київ: ТОВ «Август Трейд», 2011. –560 с.
5. Постанови Кабінету Міністрів України “Про державне замовлення на підготовку фахівців, науково-педагогічних та робітничих кадрів, підвищення кваліфікації та перепідготовку кадрів (післядипломна освіта) для державних потреб у 2011 році” від 29.06.2011 р. №709 // [Електронний ресурс]. —Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/709-2011-%D0%BF>.
6. Цимбал Л.І. Проблеми регулювання ринку освітніх послуг на сучасному етапі / Л.І.Цимбал // Економіка та управління національним господарством. Науковий вісник ЧДІЕУ. – 2010. –№2. –С.43-48.
7. Закон України «Про вищу освіту» № 2984-III, із змінами від 12 березня 2009 року // [Електронний ресурс]. —Режим доступу: www.osvita.org.ua.
8. Войтенко Г.О. Проблеми і шляхи реформування вищої освіти в Україні / Г.О.Войтенко, В.П.Войтенко, Л.О.Теліс [Електронний ресурс]. —Режим доступу: http://fd.snu.edu.ua/info/files_articles/collection_14/article27.pdf.
9. Яковенко Л.І. Економічні основи модернізації вищої освіти в умовах становлення економіки знань / Л.І.Яковенко, О.В.Пашенко. –Полтава: Скайтек, 2011. –216 с.
10. Праця, зарплата, соціальний захист: проблеми та шляхи вирішення / За ред. Т.М.Кір'ян. –К., 2002.
11. Education at glance 2010 [Електронний ресурс]. —Режим доступу: <http://www.oecd.org>.